

Оксана МИХАЛЬЧУК

Національна академія наук України

Ставлення до мови в координатах мовної поведінки: український контекст

Ставлення до мови є одним з виявів мовної свідомості. Як соціолінгвістична категорія ставлення до мови має тривалу традицію: перші ґрунтовні дослідження з'явилися майже півстоліття тому, серед них студії У. Брайта, М. Вахтіна, А. Хогенталя, А. Марковського, в українському мовознавстві — праці Л. Масенко, Г. Залізняка, Б. Ажнюка, С. Соколової. У центрі уваги таких досліджень різні соціолінгвістичні параметри мовної діяльності особи. Стержневою віссю, навколо якої формуються основні критерії ставлення до мови, є мовна ситуація в державі. Принципи ставлення до мови в полімовному чи одномовному середовищі мають певні відмінності. В одномовному середовищі визначальними параметрами оцінки мови індивідом є якісні характеристики, зокрема, самооцінка мовної компетенції, мовної діяльності як мовної норми за показниками правильності / неправильності, діалектності / літературності мовлення тощо. В багатомовній ситуації шкала вартостей базована на бінарному ставленні до мови і виявом його є вибір мови як символу мовної чи етнічної спільноти, оцінка престижу та потужності мови, аналіз власних мовних пріоритетів і вибір мовного коду.

Ставлення до мови — явище індивідуальне, та сукупність цих ставлень відображає суспільну оцінку мови. В цьому ракурсі „мовна свідомість постає як сукупність культурно й соціально зумовлених установок щодо мови, які відбивають колективні ціннісні орієнтації”¹. Цінність мови є ґрунтом для емотивного і раціонального сприйняття мови як духовної і практичної основи буття. Згідно із соціологічними даними, за рівнем пріоритетності мовне питання зараховують серед основних 25 життєвих проблем, що їх непокоять, на 21 місце лише 7% громадян України². Проте ставлення до мови — це те, що в принципі

¹ Г. Яворська, *Прескриптивна лінгвістика як дискурс*, Київ 2000, с. 145.

² О. Медведєв, *Мовний баланс України-2*, Київ 2010, с. 44.

має кожен індивід, воно визначає і моделює мовну поведінку. Аналіз мовної поведінки дозволяє виявити оцінне ставлення до мови, що конкретизується у мовних ситуаціях та комунікативних обставинах. Соціолінгвістичні параметри мовної поведінки фокусовані у трьох ракурсах: 1) вибір мови як рідної; 2) вибір мови в мультилінгвальному середовищі або вибір мовного коду; 3) мовленнєва діяльність в межах одного мовного коду. В цих координатах розглянемо ставлення індивідуума до мови в контексті мовної ситуації в Україні.

1. Вибір мови як рідної. Хоч „показник ‘рідна мова’ деякі сучасні дослідники вважають не зовсім коректним для вивчення мовної ситуації в Україні”³, цей вибір актуалізує ставлення до мови в мовній свідомості індивідуума і дозволяє виявити вектор суспільної мовної свідомості. Вибір мови як рідної часто має емотивний характер, зокрема, в ситуації контактного білінгвізму пов’язаний зі ставленням до мови як до символічної цінності — символу етносу, нації, держави, і — рідше — визначається за показниками „перша мова”, „розмовна мова”. Про це свідчать, зокрема, соціолінгвістичні опитування та міркування російськомовних респондентів, які визнають рідною українську мову. Типовими є міркування „мы же живем в Украине и это наш родной язык”. В таких обставинах ставлення до мови мотивує етнічна самоідентифікація, тому вибір мови як рідної постає на грані етнічної та мовної свідомості, де мова виступає символом державної, етнічної, національної, культурної ідентичності. В мовному просторі України таке ставлення до мови особливо виразно проглядається в контексті співвідношення між вибором мови як рідної і мовною практикою. Згідно перепису населення 2001 року, українці становлять 77,8%, українську мову вважають рідною 67,5% населення України, мову своєї національності вважають рідною 85,2% українців⁴. Аналіз соціологічних досліджень, що стосується мовної практики, засвідчує, що „українську мову в цілому практикують 63,1% громадян, російську — 63,7%”⁵. Ці дані свідчать про те, що хоч у повсякденній мовній практиці вибір мови є ситуативним або соціорольовим, ідентифікуючи себе з певним етносом, індивід називає рідною мову етнічної спільноти. Проте мовна свідомість, а відтак і відчуття „рідності” щодо мови не є незмінними. Аналіз тенденцій змін щодо визначення рідної мови простежила Г. Залізняк „згідно з результатами опитування киян у квітні-травні 2012 р., частка респондентів, які визначили рідною мовою українську, за 6 років скортилася з 63% (у 2006) до 45%. Разом з тим на 10% (з 31 до 21%) скоротилася частка киян, які рідною мовою назвали російську. Проте майже всемеро зросла кількість респондентів, які визнали рідною одразу обидві — і українську,

³ С. Соколова, *Мовна ситуація Києва: погляд зовні* [в:] „Українська мова”, № 4, 2012, с. 3.

⁴ В. Євтух, В. Трошинський, *Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку* [в:] *Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник*, Київ 2004, с. 10.

⁵ О. Медведєв, *op. cit.*, с. 38.

і російську”⁶. Це свідчить про те, що ставлення до мови за показником „рідна мова” упродовж цих років змінило вектор від „етнічності” до „практичності”, тобто збільшилася частка осіб, що визначають рідною мовою мову повсякденного спілкування. Не останнє місце в цьому займає формування громадської думки з мовних питань. Зокрема, попри неоднозначний підхід до поняття „рідна мова” у науковій літературі, автори Закону України „Про засади державної мовної політики” подають у ст. 1 першого розділу таке означення „рідна мова — це перша мова, якою особа оволоділа у ранньому дитинстві”⁷. Як зауважує Б. Ажнюк, „цілковита безпорадність такої ‘дефініції’ стає очевидною в контексті іншого положення цього ж закону: кожен має право вільно визначати мову, яку вважає рідною...”⁸. Різновекторність підходів до поняття „рідна мова”, а також те, що значна частина пересічних громадян не усвідомлює різниці між законодавчим статусом мови і розмовною функцією мови, а мовна свідомість громадян формується в некоректному мовнополітичному дискурсі, ставлення до мови в цьому аспекті мовної поведінки залишається суперечливим.

2. Ставлення до мови як вибір мовного коду. В мульти- чи білінгвальній ситуації мовна практика часто є рольовим соціально зумовленим вибором мови. При виборі мовного коду ставлення до мови пов’язане з мовною компетенцією, мовною орієнтацією особи, мовними пріоритетами в суспільстві, статусним становищем та комунікативною потужністю мов. Крізь призму цих соціолінгвістичних параметрів проявляється мотивація вибору мовного коду в різних комунікативних обставинах. Поведінковий аспект ставлення виявляється через а) вибір мовного коду в повсякденній мовній практиці; б) оціночні судження стосовно мов; в) вибір мови освіти, інформації тощо.

В мовній практиці „на вибір коду впливає насамперед не ego зі своїми мовними пріоритетами, а функціональні параметри і соціальний контекст”⁹. Типовими прикладами діалогічного мовлення в білінгвальному середовищі між носіями різних мов (мовних кодів) є такі ситуації: а) у діалозі кожен з учасників використовує свій основний мовний код; б) використовується мовний код, прийнятний для більшості комунікантів і т. д. Варіативність ситуацій і мовного компромізу можлива за умови мовної компетенції осіб у певних мовних кодах. Стабільність мовної поведінки особи (частота перемикавання мовних кодів, мовна стійкість, мовний нігілізм) дозволяють простежити ставлення до мови через градацію вибору мови від довільності до мотивованості. До того ж важливу роль відіграє „рефлексивна здатність білінгва чи полілінгва порівню-

⁶ Г. Залізник, *Статус української та російської мов у дзеркалі громадської думки киян* [в:] „Мовознавство”, № 5, 2013, с. 90.

⁷ Закон України „Про засади державної мовної політики”, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>, [14.03.2014].

⁸ Б. Ажнюк, *Мовні права як категорія соціолінгвістики* [в:] „Мовознавство”, № 5, 2013, с. 8.

⁹ Б. Ажнюк, *Мовна єдність нації: діаспора й Україна*, Київ 1999, с. 203.

вати різномовні явища, функціонально диференціювати їх, розвиваючи в себе метакогнітивну здатність поперемінного, одночасного чи поперемінно-одночасного існування в двох (рідше – кількох) мовних світах” (вслід за Ренцо Тітоне Б. Ажнюк називає таке явище метамовною свідомістю)¹⁰. Відсутність такої здатності провокує непередбачуване перемикання мовних кодів і призводить до неконтрольованості цього явища.

Коли перехід з основного для індивідуума мовного коду на інший, „прийнятий”, втрачає контекстуальну чи конситуативну зумовленість вибору мови, перемикання кодів стає некоординованим, набуває рис мовного нігілізму, продукує мовне відступництво. Це є ознакою корозії мовної свідомості, що робить її здатною до впливу планових (мовна політика, ЗМК) та спонтанних (наслідування авторитетів) маніпуляцій. Адже ставлення до мови можуть коригувати різні обставини. Виявом змін є динаміка мовної поведінки ситуативних білінгвів. Найвиразніше простежується тенденція цих зрушень, коли перемикання мовних кодів стає контрольованим, і мовний нігілізм поступається місцем усвідомленому вибору мови. Це проявляється через самоідентифікацію з конкретною мовною спільнотою і через вибір мови в конкретних мовних ситуаціях. Свідома зміна основного мовного коду засвідчує про те, що мовна свідомість індивіда перебуває в стадії „ключового моменту”. Найчастіше такі явища виникають як наслідок соціальної адаптації в мовному просторі (мова стає необхідна для соціального зросту чи кар’єри) через політико-економічні зміни у суспільстві або внаслідок зростання етнічної самосвідомості. Беззаперечними є відомі факти, як радянська мовна політика призводила до переходу українськомовних українців на російську мову. Така мовна поведінка була зумовлена обставинами позамовного характеру і слабким рівнем мовної стійкості, що підтримувався тільки природнім інстинктом мовного та етнічного самозбереження. Зміни в індивідуальній мовній поведінці, що засвідчують перехід з російської на українську мову (переважно це повернення до етнічної мови), напомітніші в часи становлення української незалежності (на початку та наприкінці минулого століття) та під час Помаранчевої революції. Зміна основного мовного коду з російського на український після повноліття часто є наслідком самоусвідомлення власної національної, а разом з тим і мовної ідентичності. Ось деякі міркування з цього приводу: *„Ми з батьком у 1989 в Полтаві почали ходити на Рух. До того часу в сім’ї говорили суржиком. Ми вирішили, що можемо і будемо говорити українською літературною мовою.”* (Тарас, 41 р., 2011 р.); *„Я виріс в російськомовному середовищі (сім’я, школа, університет, ровесники) в Дніпропетровську. Коли почав їздити за кордон обурювало, що нас сплутують з росіянами. Це спонукало замислитися про зв’язок між громадянством і мовою. Перейшов на українську і вже три роки на всій території України спілкуюся виключно українською, навіть з мамою (вона російськомовна)”*

¹⁰ *Ibidem*, с. 142.

(Олександр, 35 р., 2013 р.). Очевидно, що такий усвідомлений вибір мови постає в результаті руху свідомості в напрямку „державна свідомість – національна свідомість – мовна свідомість”, що слушно окреслив як перспективу розвитку суспільної мовної свідомості О. Ткаченко¹¹. Омищення суспільної цінності мови пов’язане з мовними обов’язками індивіда як громадянина і в цьому аспекті є етапом раціонального ставлення до мови як до мовної необхідності. Вмотивоване ставлення до мови виявляється крізь призму оціночних суджень.

Джерелом для виявлення такого ставлення до мови є мовні рефлексії, соціолінгвістичні опитування, спостереження, анкетування, інтерв’ювання, ЗМК, інтернет-блоги та коментарі. Основними ідентифікаторами, що виявляють оціночне судження щодо мов є статус мови; потужність мови; престижність мови, мовні пріоритети тощо.

Як зазначає Дж. Фішман „статусні переваги, цілі й можливості є потужними мотиваціями не лише матеріальними, а також і соціальними і культурними”¹². Однак важливим є не тільки офіційний статус мови, а ставлення до мови як до мови з певним статусом. Попри те, що в українському мовному середовищі присутні мови інших етнічних спільнот, формування громадської думки з мовних питань найчастіше базоване на протиставленні українська – російська. Незважаючи на те, що навіть „за умов рівного статусу реальну перевагу має мова потужним інституційним, соціальним та інформаційним ресурсом”¹³, у „мовних війнах” у площині мовнополітичних дискусій широко використовуються статусні означення „державна”, „офіційна” та „регіональна”, хоч у мовній свідомості більшості громадян ці категорії не мають чіткого розмежування. Мовно-політичні ігри на полі „статусу мов” актуалізуються на державному і місцевих рівнях, однак у суспільстві ставлення до зміни статусного визначення мов не викликає захоплення. Зокрема, з’ясовуючи зміни у ставленні киян до функціонування двох мов (російської і української) в контексті ухвали Закону України „Про засади державної мовної політики” та ставленні киян до надання певного статусу російській мові, Г. Залізник відзначає, що збільшення можливих конфліктів „якщо російській мові буде надано статус державної, вбачають як кияни, що не підтримують надання додаткового статусу російській мові, так і ті, хто має протилежну думку”¹⁴. Дискурс про мови, а відтак і ставлення до мови в мовній свідомості індивіда набуває політичного забарвлення, і призводить до зміщення мовних пріоритетів в геополітичну площину.

Вибір мови проявляється самоорієнтація людини в системі національно-політичних відносин. У політичному дискурсі „до Росії чи в ЄС” європейські

¹¹ О. Ткаченко, *Український мовно-національний розвиток* [в:] „Світогляд”, № 2, с. 17.

¹² Дж. Фішман, *Не кидайте свою мову напризволяще. Приховані статусні наміри в корпуснопланувальній мовній політиці*, пер. О. Гурц, Київ 2009, с. 36.

¹³ Б. Ажнюк, *Мовні права...*, с. 7.

¹⁴ Г. Залізник, *op. cit.*, с. 94.

мови для російськомовного просвіропейського українця стають духовно ближчими, навіть попри те, що російська залишається розмовною. Тому рефлексії щодо мов в українській моделі часто кореспондують з геополітичними уподобаннями. Цікавою ілюстрацією цьому є реакція в соціальних мережах на плакати, що стосуються мовних преференцій українців щодо певних мов. Зокрема, в листопаді 2013 на сторінках соціальної мережі „в Контакте” активно „постили” плакат такого змісту „Чи говориш англійською, французькою, німецькою, російською?” Навпроти — реакція: обличчя на фоні українського прапора з тризубом: у перших трьох випадках з посмішкою „Єєє...”, „Віі...”, „Яяя...”; в четвертому: скривлене обличчя — „Ні”. Показово, що свою реакцію „подобається” висловлюють українські користувачі, що ведуть свої сторінки в цій соціальній мережі російською мовою.

Рівень мовної орієнтації індивідуума ґрунтується також на усвідомленні мовних прав, мовних обов’язків і мовної необхідності. Це призводить до коригування власної мовної поведінки не тільки через звільнення від мовного нігілізму чи мовних стереотипів, а й через сприйняття мови як цінності за показниками престижності, потужності та вітальності. В контексті розвитку інтернет-комунікації підвищується конкурентність інформаційної потужності мов. Зокрема, інформаційна потужність англійської зумовлює в українському суспільстві ставлення до цієї мови як до „мовної необхідності”, мови „вивчення якої є першочерговою потребою”. Соціолінгвістичне опитування підлітків київської гімназії з поглибленим вивченням іноземних мов показало, що серед варіантів „українська”, „російська”, „англійська” першочерговою потребою для покоління 13-16 років є англійська мова — 65,6%, серед яких 53,4% — тільки „англійська”, інші учні поруч поставили „українська” або одразу визначили „англійська”, „українська”, „російська” мови. Мотивом для вивчення української мови у цьому ж опитуванні 36,6% (з них 25,6% вказали тільки цю причину) називають „необхідність знання мови у перспективі подальшого навчання, кар’єрного та професійного росту”, 52,2% (38, 9 — тільки цю позицію) — „бажання володіти мовою титульної нації держави, в якій я проживаю” та 20% (14,5% — обрали тільки цей варіант) „статус державної мови”¹⁵. Мовна необхідність фактично зумовлює ставлення до мови як до ужиткової речі: для кар’єри, для успішного навчання, для отримання інформації. Водночас підвищуються вимоги до власної мовної компетенції.

3. Самооцінка мовної компетенції крізь призму ставлення до мови — це шлях від споглядального ставлення до мови до діяльного. Проте самокритичність щодо власної мовної компетенції призводить також до страху перед мовною невдачею, комплексів щодо власного мовлення. Вимоги стосовно дотри-

¹⁵ Опитування проведене в жовтні 2013 року У. Кухарук в межах роботи над учнівською науковою роботою „Соціальна зумовленість вибору мови в учнівському середовищі” під кер. О. Михальчук та І. Кашенко. Вибірка — 100 осіб.

мання мовних норм в ситуації контактного білінгвізму таким чином стають загрозливими: боязнь говорити неправильно викликає занижену самооцінку мовної компетенції і результатом стає відмова послуговатися певною мовою. Однак мовна самооцінка через самокритичне ставлення до власної мовної діяльності (правильність / неправильність відповідно до граматичної та стилістичної структури мови) не завжди є виправданою. У соціолінгвістичному вимірі мовний пуризм і вимоги щодо дотримання мовних норм (правильності літературної мови) не завжди доречні. Якщо це стосується самовдосконалення мовної свідомості та мовленнєвої діяльності – такі явища безумовно потрібні, але коли накладається на мовну орієнтацію в білінгвальному суспільстві, часто стає загрозливим для комунікативної потужності самої мови. Психолінгвістичні комплекси щодо мовної компетенції стають тягарем для мовної свідомості. В українській мовній ситуації – це є однією з основних проблем, коли двомовні надають перевагу російській при приблизно однаковому володінні мовами. Комплекс „неправильності” власної української нівелює бажання говорити українською. Міркування Антона Лірника (учасник „Камеді клуб”) є типовими для багатьох двомовних: „Я стараюсь меньше говорить на украинском, дабы не оскорблять слух украиноязычных соотечественников”¹⁶. „Жорсткий нормоцентризм, — зауважує А. Черненко, — породжує страх перед помилкою. Бажаючи уникнути критики, мовець уникатиме також і спілкування українською, а до її прихильників і їхніх ідеологічних послань відчуватиме стійку ідіосинкразію”¹⁷. Якісні параметри користування мовою не повинні загрожувати кількісним пропорціям, що є пріоритетними при визначенні комунікативної та демографічної потужності самої мови.

Таким чином, ставлення до мови в координатах мовної поведінки індивідуума поєднує емотивні та раціональні аспекти. Ставлення до мови — це комплекс ціннісних орієнтацій особи в мовному середовищі, що є джерелом для формування суспільної оцінки мови і мовної ситуації загалом. Мовна поведінка особи відзеркалює основні соціолінгвістичні критерії ставлення до мови. Аналіз цих параметрів (щодо оцінки статусного становища мов, мовних пріоритетів, престижу мови, потужності мови та мовної компетенції), а також коефіцієнт їхнього впливу на мовну поведінку є підґрунтям для моделювання та прогностики мовної ситуації в державі.

¹⁶ О. Михальчук, *Мова як символ в етнічній та мовній свідомості* [в:] *Життя — у слові: Зб. наукових праць на пошану академіка В. М. Русанівського*, ред. В. Складенко, Київ 2011, с. 329.

¹⁷ А. Черненко, *Зворотній ефект мовної ідеології* [в:] *Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht. Діалог мов — діалог культур. Україна і світ*, München-Berlin 2012, с. 214.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ажнюк Б., *Мовні права як категорія соціолінгвістики* [в:] „Мовознавство”, № 5, 2013, с.3–12.
- Ажнюк Б., *Мовна єдність нації: діаспора й Україна*, Київ 1999.
- Євтух В., Трощинський В., *Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку* [в:] *Етнонаціональна структура українського суспільства*. Довідник, Київ 2004, с. 10.
- Залізняк Г., *Статус української та російської мов у дзеркалі громадської думки киян* [в:] „Мовознавство”, № 5, 2013, с. 89–97.
- Медведев О., *Мовний баланс України-2*, Київ 2010.
- Михальчук О., *Мова як символ в етнічній та мовній свідомості* [в:] *Життя — у слові: Зб. наукових праць на пошану академіка В. М. Русанівського*, ред. В. Складенко, Київ 2011, с. 323–333.
- Соколова С., *Мовна ситуація Києва: погляд зовні* [в:] „Українська мова”, № 4, 2012, с. 3–18.
- Ткаченко О., *Український мовно-національний розвиток* [в:] „Світогляд”, № 2, 2008, с. 14–17.
- Фішман Дж., *Не кидайте свою мову напризволяще. Приховані статусні наміри в корпуснопланувальній мовній політиці*, пер. О. Гурц, Київ 2009.
- Черненко А., *Зворотній ефект мовної ідеології* [в:] *Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht.. Діалог мов — діалог культур. Україна і світ*, München-Berlin 2012, с. 211–215.
- Яворська Г., *Прескриптивна лінгвістика як дискурс*, Київ 2000.

ATTITUDES TO LANGUAGE FROM THE PERSPECTIVE
OF LINGUISTIC BEHAVIOUR: THE CASE OF UKRAINE

The article outlines the sociolinguistic parameters of language attitudes in terms of speech behaviour. The choice of language as a native tongue and the choice of language code in a multilingual environment and speech activity within the same language determine the balance between the rational and emotive attitude to language. Language priorities, language orientation and language competence and assessment of status, prestige and the power of language are the main indicators that show an attitude to language in specific speech situations and communicative situations. The analysis of their impact on linguistic behaviour is the basis for a forecast of the language situation in Ukraine.

Key words: speech behaviour, attitude to language, status of language, prestige of language, power of language, language code.